

Mani in manihejstvo: Splošni uvod

1. ODKRITJE MANIHEJSTVA

Preteklo je veliko časa, preden je manihejstvo, svetovna religija, poimenovana po Maniju (216–276/7), postala predmet resnega zgodovinskega in teološkega raziskovanja. V srednjem veku so izraz 'manihejstvo' na Zahodu sicer uporabljali, toda v glavnem kot zmotno in strašljivo oznako za stališče, s katerim se niso strinjali. Tako Cerkev kot država sta nalepko 'manihejstvo' podeljevali zelo radodarno, tudi če stališča niso imela nič skupnega z religijo, ki jo obravnavamo. Z njo so bili utišani tisti, ki se niso strinjali z ustaljenimi stališči v družbi in teologiji, še posebej, na primer, katari v južni Franciji in na nekaterih območjih v severni Italiji. Celo protestanta Lutra so v šestnajstem stoletju obtožili manihejstva in tudi tako spravljal mislec, kot je bil Erazem Rotterdamski, se pri tem ni uspel obvladati.

Tudi zaradi tega so začeli – najprej v protestantskih krogih – Manija in njegovo religijo znanstveno proučevati. Prvi, precej negotov poskus je napravil razvpiti oporečnik Gottfried Arnold v svojem delu *Unparteyische Kirchen- und Ketzerhistorie* [Nepriistranska zgodovina Cerква in krivoverstev, op. prev.]

(1699). V nasprotju z vsemi splošno razširjenimi stališči je ta nemški pietist poskušal razumeti in celo opravičevati manihejce; še posebej je poudaril okrutnosti, ki so jih proti njim zakrivali katoličani. Trdnejši znanstveni temelj za vse nadaljnje raziskovanje manihejstva pa je položil hugenot Isaac de Beausobre. Njegovo monumentalno in še vedno uporabno delo *Histoire critique de Manichée et du Manichéisme* [Kritična zgodovina Manija in manihejstva, op. prev.] je izšlo v dveh obsežnih zvezkih v Amsterdamu leta 1734 in 1739. Čeprav je bil pri njegovem delu pomemben motiv tudi apologetika (De Beausobre je poskušal zagovarjati protestantsko reformacijo, zato je v svojih prizadevanjih včasih manihejstvo predstavljal celo kot protestantizem, preden je bil ta pojem sploh iznajden!), so kasnejše študije lahko gradile na njegovih številnih spoznanjih. Izvirnost de Beausobrovih analiz lahko vidimo, na primer, v njegovih opažanjih, kako pomemben je bil *Tomažev evangelij* za manihejce in na kakšen način so uporabljali judovsko henohovsko izročilo. Šele z odkritji v Nag Hammadiju (1945) in Kumranu (1946) je bilo mogoče njegova izjemno daljnovidna spoznanja ustrezno ovrednotiti.

Toda v dolgem obdobju po de Beausobru ni bilo napravljene skorajda nobenega napredka. Študije so se ponavadi spuščale v običajne protimanihejske polemike. Na svež pogled na tematiko je bilo potrebno počakati do teologa Ferdinanda Christiana Baura iz Tübingena, ki je leta 1831 objavil svojo *Das manichäische Religionssystem nach den Quellen neu untersucht und entwickelt* [Manihejski verski sistem po na novo raziskanih in pregledanih virih, op. prev.]. Čeprav je Baur pripisoval prevelik pomen budizmu, ki naj bi bil formativna prvina Manijeve religije, ima njegova študija trajno vrednost zaradi izjemno natančne analize tradicij, ki so se ohranile pri cerkvenih očetih, še posebej pri Avguštinu. Po prelomnem Baurjevem delu pa so v 19. stoletju nove vire z Vzhoda objavili še strokovnjaki, kot so G. Flügel (1862, 1871), E. Schau (1878), K. Kessler (1889) in H. Pognon (1898). Te nove informacije so skupaj z še znanim gradivom iz grških in latinskih virov predstavljale trden temelj za nadaljnje raziskovanje.

Še vedno pa je težave povzročalo gradivo, ki so ga zbrali nasprotniki manihejstva med kristjani in muslimani. Pristna maniheska besedila so bila prvič odkrita šele na začetku 20. stoletja. Med letoma 1902 in 1914 so pruske arheološke odprave, ki jih je najprej vodil A. Grünwedel, nato pa uspešnejši A. von Le Coq, v Berlin prinesle nekaj tisoč fragmentov manihejskih besedil, ki so v glavnem izvirali iz najdišč v mestu Turpan v provinci Šindžjang na Kitajskem, ob znameniti svileni poti. Ta besedila so bila napisana v okoli sedemnajstih jezikih in narečjih (ki jih takrat deloma niso poznali), kot so toharski, srednjeperzijski, partski, sogdijski, ujugurski (vrsta staroturškega jezika), 'baktrijski', novoperzijski, pa tudi kitajski jezik. Leto 1905 je prineslo novice o tem, da je sir Aurel Stein v Dunhuangu na Kitajskem, v osrednji Aziji, odkril ogromno budističnih in manihejskih rokopisov, kmalu za tem pa so bili uspešni še francoski znanstvenik Paul Pelliot in nekatere kitajske odprave, ki so mu sledile. Med

dokumenti, odkritimi v Turpanu, najdemo manihejsko *Spokorno bogoslužje za poslušalce* v ujugurščini (običajno imenovano *Xuāstvánif*); med dokumenti iz Dunhunaga pa so bili dolga razprava o nauku v kitajščini (običajno znana kot *Traktat*), *Kompendij načel in načina življenja po nauku Manija*, *Bude Luči* (ohranjen v Londonu; dodatek, znan kot *Fragment Pelliot*, pa je v Parizu) in kitajski *Zvitek s pesmimi*. Temu je sledila vrsta pomembnih odkritij na Zahodu. Že leta 1918 je bil blizu Tébesse v Alžiriji najden manihejski rokopis v latinščini. Novembra leta 1929 se je danski egiptolog H. O. Lange seznanil z veliko zbirko manihejskih besedil neprecenljive vrednosti v koptščini, leta 1930 pa je na ta besedila med svojim obiskom v Kairu naletel tudi berlinski znanstvenik Carl Schmidt. Večji del teh rokopisov je nato romal v Berlin, ostale pa je odkupil sir Chester Beatty za svojo znamenito londonsko zbirko klasičnih in bibličnih rokopisov (ki je danes shranjena v Dublinu). Kot se na splošno domneva, vsa ta koptska besedila, čeprav so bila najdena v mestu Medinet Madi v egiptovski pokrajini Fajum, ne izvirajo od tam, ampak so bila verjetno prinešena iz Asjuta (Likopola) v Zgornjem Egiptu. Danes so na voljo v faksimilirani izdaji in vsebujejo levji delež *Kephalaie*, *Psalterja* in *Pridig*. Na žalost pa se zdi, da je glavnina treh neohranjenih kodeksov (med njimi sta zgodovinsko delo, ki je poročalo o Manijevi smrti in zgodnji zgodovini njegove Cerkve, in zbirka Manijevih *Pisem*) izgubljena. Izjemno presenečenje pa se je zgodilo leta 1970, ko je bil objavljen še en dokument iz Egipta, namreč, danes znameniti Manijev Kölnski kodeks v grščini. *Codex Manichaicus Coloniensis* (CMC) vsebuje edinstven opis Manijeve mladosti in prvih misijonskih potovanj, sestavljen pa je bil s pomočjo pričevanj očitvidcev, Manijevih najbližjih učencev. Po letu 1991 so bila manihejska besedila odkrita še v Ismant el Kharabu (antični Kellis) v egiptovski oazi Dakhla. Poleg okrog 3000 grških in koptskih fragmentov na papirusu so danes (1995/6) še vedno trajajoča izkopavanja

med drugim razkrila leseno ploščo, na kateri je bil zapisan celoten cikel manihejskih anafor v grščini, nekaj dvojezičnih (sirsko-koptskih) manihejskih besedil in fragmenti v 'manihejski' sirščini. Pričakujemo, da bodo ti dokumenti v bližnji prihodnosti objavljeni kot ločena *Series Dachlaica* v novem *Corpus Fontium Manichaeorum*. (Turnhout 1995 ss.)

2. MANIJEV IZVOR, ŽIVLJENJE IN POSLANSTVO

V svojem kompendiju krivoverstev cerkveni oče Avguštin opis manihejstva začenja takole: "Manihejci izhajajo iz nekega Perzijca, po imenu Manis, ki so ga učenci, ko so začeli njegov nori nauk oznanjati v grščini, raje imenovali Manihej, da bi se izognili besedi za 'norost'. Zato so tudi tisti, ki so bili nekoliko bolje poučeni in zato zvijačnejši, podvojili črko n in ga imenovali Mannihej, kakor da bi bil on tisti, ki sipa manno."¹ (*De haer.* 46,1)

Toda v tem odlomku ne vzbuja največ pozornosti Avguštinovo posmehovanje Manijevemu imenu, ki ga povezuje z norostjo (gr. *μανία*). Taka besedna igra je bila namreč očitna in so jo uporabljali tudi mnogi drugi. Značilneje je to, da se je Avguštin, ki je bil pred tem v sekti približno deset let tudi sam poslušalec, ko je govoril o Manijevi osebi, omejil na izjavo, da je bil Perzijec (*Persa quidem*). Tako so namreč takrat gledali na Manija in toliko so o nem po navadi vedeli tudi njegovi *electi*: pomembne so jim bile učiteljeve besede in nauki, o njegovem izvoru pa s bili običajno slabo poučeni. Poleg tega pa je imela v tem odlomku preprosta – in v bistvu zavajajoča – označba, da je bil Mani Perzijec, usoden učinek na rimska ušesa, saj je bila Perzija večna sovražnica Rima. Toda najpomembnejši in zelo točen je Avguštinov zapis, da Manijevo ime označuje tistega, ki razliva mano (mana / *μάννα* + gr. *χέω*, razlivam). V Manijevem Kölnskem kodeksu namreč beremo, da si je Mani nadel ime novi janezovski Kristus, "ki troši kruh svojemu ljudstvu" (CMC 107,18–20). Prav zaradi tega kodeksa in še nekaterih

pristnih virov (še posebej tistih iz Turpana in Medinet Madija, pa tudi zaradi nekaterih izjemno natančnih arabskih piscev) pa imamo na razpolago točne informacije o Manijevem življenju in delu.

Mani se je rodil 14. aprila 216 blizu mesta Selevkija-Ktezifon ob reki Tigris na jugu Mezopotamije. Njegovemu očetu je bilo ime Pattīg ali Pattēg (gr. Παττίκιος; lat. Patticius; ar. Futtuq); materino ime pa je bilo najbrž Maryam ali Miryam. Vprašanje je, ali je imela mati tesne vezi s takrat še vedno vladajočo rodbino Arsakidov: verjetno so ta in druge trditve, da je bil Mani iz plemiške družine, zgolj pobožne legende. Danes spet uveljavljeno dejstvo je podatek, ki ga je zapisal že muslimanski avtor Ibn al-Nadīm v 10. stoletju, da je Mani že od mladosti odraščal v skupnosti babilonskih baptistov.² CMC (npr. 94–97) kaže, da so bili člani te sekte elkazaiti (skupina znotraj le-teh). Ti judovski kristjani so vsak dan izvajali obredno umivanje teles in hrane; svojo religijo so imenovali Postava; poudarjali so praznovanje šabata; večkrat so se sklicevali na starodavne tradicije; obenem pa so priznavali Jezusa za Odrešenika. Prav dejstvo, da je Mani izhajal iz judovsko-krščanskega okolja el-/alkazaitov (tistih, ki jih je An-Nadīm imenoval Mughtasilah, "tisti, ki se umivajo"), lahko pojasni njegovo povezavo z gnostičnim krščanstvom. Prav tako pa lahko v tem vidimo prvo izhodišče njegovega strogega asketicizma in eshatologije, ki je bila v veliki meri pod vplivom judovsko-krščanskih in enkratitskih idej. Koncept, ki ga pripisujemo Elkazaju, da je zemlja "meso in kri mojega Gospoda," (CMC 97,9–10) imamo lahko tudi za temelj manihejskega nauka, da je Jezus tisti, ki trpi v celotnem kozmosu (*Jesus patibilis*). Očitno so torej Mani in njegovi prvi učenci sprejemali tudi judovsko-krščanski koncept pravega preroka, ki se na novo razodeva v različnih obdobjih zgodovine. (prim. CMC 47,1–72,7). Poleg tega pa se zdi najverjetneje, da se je Mani že v tej sekti seznanil z astrološkimi predvidevanji, ki so v njegovi kozmologiji še posebej pogosta.

Zaradi *Manijevega Kölnskega kodeksa* danes razumemo, da Mani ni samo odraščal med elkazaiti, ampak da je najprej hotel biti tudi njihov preroški reformator. Že od zgodnje mladosti je namreč prejemal razodetja. Posebno razodetje siziga (σύζυγος) ali nebeškega dvojčka je doživel na začetku svojega 25. leta. (CMC 17,8 ss.; 73,5 s.) Zaradi fragmentiranosti prvih delov tega kodeksa pa je nejasno, ali CMC omenja tudi veliko razodetje ob koncu Manijevega 12. leta. Tako *Kephalaia* (14,31) kot tudi arabski avtor al-Biruni († 1048) jasno omenjata ta dogodek; spominja pa lahko tako na judovsko (hwxm rb, bar micva), kot tudi na krščansko (prim. dvanajstletnega Jezusa v templju) izročilo. Tradicije o takem razodetju najbrž segajo vse do pričevanj, ki jih je Mani zapisal v svojem delu *Shābuhragān*. Očitno istovetenje Siziga ali dvojčka z obljubljenim Tolažnikom torej lahko najdemo tudi drugje, ne samo v novem *Manijevem kodeksu* (gl. npr. *Kephalaia* 14,32 ss. In 15,22 s.). Tako istovetenje morda izhaja iz tradicij aramejske krščanske Cerkve v Mezopotamiji, ki je enačila Svetega Duha (ki ga prejmemo ob krstu) s človekovim angelom varuhom. S tem, ko je sam prevzel naziv Tolažnik, je Mani nakazal, da bo šel po Jezusovih stopinjah. Kot je dejal Avguštin: "Zato [Mani] v svojih pismih sebe imenuje apostol Jezusa Kristusa, kajti Jezus Kristus je obljubil, da ga bo poslal [Tolažnika], in poslal ga je v Svetem Duhu." (*De haer.* 46,16). Vendar se Mani ni samo istovetil s Tolažnikom, ampak se je imel za novega Jezusa (npr. *Psalter* 9,3–7; 12,28–32 itd.). Tako bi bil Mani ob poslednji sodbi tako Sodnik, kot tudi Tolažnik, ki daje mir (npr. *Psalter* 9,3–7; 12,28–32; itd.). Poleg o teh in drugih privzajanjih pristne judovske in judovsko-krščanske dediščine pa CMC in drugi viri pričajo tudi Manijevem zavestnem posnemanju apostola Pavla. Pogosto označevanje Manija za "apostola Jezusa Kristusa" je jasen pokazatelj te *imitatio Pauli* (npr. CMC 66,4–5), na to pa kaže tudi poudarjanje, da Pavel spada v vrsto tistih, ki so prejeli resnično razodetje (CMC 60–62). To osredotočanje na gnostično prikrojenega

Pavla – v procesu prikrojevanja sta svojo vlogo odigrala tudi Markion in Bardesan – pa je na koncu privedlo tudi do Manijevega preloma s sekto, ki ji je pripadal v mladosti. V CMC je ta razhod opisan v podrobnosti in z dramatičnim učinkom. Obravnava, ki je pripeljala do Manijeve zavrnitve in odhoda, pa razkriva tesne vzporednice s pravnimi postopki judovske skupnosti v Kumranu.

Novi Kodeks pravi, da sta Maniju po odhodu sledila še dva člana sekte. Najprej so odpotovali v Ktezifon, kjer se jim je pridružil še Patik. Kmalu za tem pa so se začela prva misijonska potovanja, najbrž ob Tigrisu in proti severu. Fragmentiranost zadnjega dela CMC nam ne omogoča, da bi lahko z gotovostjo govorili o teh prvih poteh, toda omemba Medesa in Gonzaka (CMC 121) skupaj s še nekaterimi podatki najbrž predstavljajo zaupanja vreden dokaz. Viri sicer ne poročajo, da bi v mestu Gonzak ali Ganzak, kjer je bila ena izmed poletnih rezidenc sasanidskih kraljev, Mani poskušal spreobrniti tedanjega vladarja Šahanšaha Ardaširja. V zadnjih letih vladavine Ardaširja, ki je bil znan kot navdušenec nad zaraturstrtvom, je namreč Mani preko pristanišča v Faratu v Babiloniji odpotoval v Indijo (prim. npr. *Keph.* 15,24–27; 184,23–185,15 in CMC 140ss.). In pozornost vzbuja značilnost teh misijonarskih poročil, da je skoraj povsod – tudi v Indiji – Mani lahko svoje delo začel v skupnostih judovsko-krščanskih baptistov. Kmalu po nastopu Šapurja I., edinega Kralja kraljev, pa se je Mani vrnil. Svoj edini spis v srednjeperzijskem jeziku, *Shābuhragān*, je najbrž predstavil novemu Šahanšahu 9. aprila 243. In s tem, ko je bil sprejet med Šapurjeve pribočnike (*comitatus*) in ko je dobil dovoljenje za širjenje svoje nove sinkretistične religije, je dobil izjemno priložnost za oznanjevanje. Po Šapurjevi smrti je Mani naletel na odprta ušesa tudi pri Šapurjevem sinu in nasledniku Hormizdu (272–273). Toda ko je krono prevzel Bahram I., je ta naklonjenost kmalu izpuhtela. Na začetku drugega leta njegovega vladanja je namreč Kardēr, zaraturstrski véliki duhovnik,

Stik z naravo

Bahrama začel prepričevati, naj ukrepa proti preroku iz Babilona. Mani je bil poklican pred Bahrama, po pričakovanju obtožen, zaprt in mučen. Po 26 dneh v zaporu je umrl 26. 2. 277.³ V nekaterih manihejskih virih je navedeno, da je bil križan.

Za časa svojega življenja je Mani svoje najpomembnejše učence poslal na več misijonov: Adaj in drugi so prišli vse do Egipta, Mar Amo pa je prišel vse do Korasana in Sogdije. Že pred letom 276 je bila Cerkev zelo razširjena in navzoča tako znotraj kot tudi zunaj Perzijskega cesarstva. V grško-rimski antiki se je manihejska Cerkev razširila v Sirijo, Palestino, Arabijo, Malo Azijo, na Balkan (leta 1906 je bil v Solinu blizu Splita v Dalmaciji odkrit edinstven nagrobnik manihejske *electe* z imenom Bassa), v rimsko Afriko, Španijo, Italijo in Galijo. Na Vzhodu je Böğü Khaghan leta 762–763 manihejstvo postavil za državno religijo med Ujguri v Turkestanu, v stoletjih, ki so sledila, pa se je ta zelo sinkretistična, toda v bistvu še vedno gnostična religija razširila vse do Indijskega oceana in Kitajskega morja.

3. MANIJEVA CERKEV IN KANON

Mani sicer ni mogel doseči, da bi njegovo razodetje postala uradna religija v Iranu; uspel pa je doseči, kar je dejansko nameraval: ustanoviti novo svetovno religijo. Zaradi misijonske gorečnosti manihejcev je namreč njihova nova Cerkev kmalu postala strah zbujajoč tekmeč uradne krščanske Cerkve tako v Rimskem cesarstvu, kot tudi drugje. Njena trdna organiziranost ji je zagotavljala močno enotnost. Prav zaradi organiziranosti in sistema nauk, ki jih je bilo lahko upoštevati, je bilo manihejstvo že v grško-rimski antiki zgodba o uspehu.

Notranja organizacija Manijeve religije je imela piramidalno strukturo, ki jo je vodil Manijev namestnik (ἀρχηγός), ki je imel do 10. stoletja sedež v Babilonu, nato pa se je preselil v Samarkand. Na vetovno enotnost Cerkve kaže tudi dejstvo, da je bil celo v osmem

stoletju njen voditelj menda iz severne Afrike. Takoj za *archégosom* ali *princepsom* so bili v treh zaporednih razredih 12 apostolov ali učiteljev, 72 škofov in 360 prezbiterov. Četrty razred so sestavljali vsi *electi*, tako moški kot ženske. Še posebej med temi izbranci je mogoče najti številne pismouke, pridigarje in, na primer, cerkvene glasbenike. Uradni peti razred so sestavljali številni poslušalci in poslušalke (*auditores*, pojem, ki je, npr., v sirskem krščanstvu označeval katehumente).

Najbrž tudi številki 12 in 72 izhajata iz tradicije krščanske Cerkve, število 360 pa izvira iz astrološkega izročila, ki je bilo na splošno v gnostičnih krogih zelo cenjeno. Ne samo, da število 12 spominja na Jezusa, ki si je izbral 12 apostolov, ampak najbrž podobno velja tudi za število 72. V tipično judovsko-krščanskem spisu, kot je bil *Psevdo-Klement*, v *Tomaževih delih*, ki so bila med manihejci dobro poznana in so prav tako prenašala stare judovsko-krščanske tradicije, še posebej pa v Tacijanovem *Diatesaronu* je namreč zapisano, da je Jezus razposlal 72 (in ne 70) učencev. Mani je zelo verjetno poznal *Diatesaron* in prav to evangeljsko besedilo ga je najbrž nagnilo, da je določil 72 škofov.

Mani je svoj nauk zapisal v različnih knjigah, ki so nato v njegovi Cerkvi dobile kanoničen status. Zelo si je prizadeval, da bi svoje nauke posredoval naprej v pisni obliki. S tem je hotel preprečiti, kar se je pred tem zgodilo že nekaterim drugim ustanoviteljem verstev, kot so Buda, Zaratustra in Jezus: namreč, da je prišlo do številnih sporov, ker ustanovitelji svojih nauk niso zapisali. Razen *Shābuhragāna* (ki najbrž ni bil uraden del njegovega sedemdelnega kanona, pa čeprav je bil široko razširjena klasika med manihejci v Perziji in osrednji Aziji) je Mani vse svoje spise napisal v vzhodnoaramejskem (sirskem) jeziku, ki je bil njegov materni jezik, in uporabljal različico palmirske pisave. Običajno navajamo naslednja imena teh spisov: 1. *Živi* (ali *Vélili*) *evangelij*; 2. *Zaklad življenja*; 3. *Pragmateia* (*Razprava* ali *Spis*); 4. *Knjiga čudežev* (*skrivnosti*); 5. *Knjiga velikanov*; 6. *Pisma*; 7.

Psalmi in Molitve. Vsi spisi so se ohranili zgolj v fragmentarni obliki. Nekanonična besedila pa so *Kephalaia* (koptska), *Pridige* (koptske), pa tudi različne zbirke pesmi (npr. koptski *Psalter*) in *Podoba* (gr. Εἰκών; perzijsko/partsko: *Ārdahang*), knjiga z ilustracijami pomembnejših vidikov nauka, ki je bila najbrž dodatek k *Živemu evangeliju*, čeprav se od njega tudi razlikuje. Vprašanje, ali imamo lahko *Temeljno pismo* (*Epistula fundamenti*), ki je bilo na Zahodu zelo dobro poznano, za pisni komentar h *Knjigi s podobami* ali *Slikam*, pa ostaja odprto.

4. MANIHEJSKI MIT

Manihejstvo moramo obravnavati kot obliko gnosticizma. Jedro te religije je Manijeva spekulativna različica gnostičnega mita o kozmičnem izhodu in odrešenju. Kot verski sistem je manihejstvo ponujalo obljubo a-kozmičnega odrešenja preko razodetega spoznanja (gnosis) o transcendentnih dano-stih, vključno s spoznanjem o božanski naravi duše, in preko spoznanja o tem, kar je potrebno vedeti, da bi dosegli večno življenje.

Vse to je podrobno opredeljeno v zelo zapletenem mitu. Vsako opisovanje tega mita pa je nujno nagnjeno k umetnemu povzemanju. V raznih manihejskih in drugih virih najdemo pomembne prvine Manijevih nauk, za katere je očitno, da so pozorno prilagojene in prikrojene za potrebe tistih, ki so jim ti spisi namenjeni. To še posebej drži za dela, kot so koptska *Kephalaia*, srednjeperzijski *Shābuhragān* in kitajski *Traktat, Kompendij* in *Zvitek s pesmimi*. V dokumentih, kot so *Manijev Kölinski kodeks*, *Kodeks iz Tebesse*, in tudi v velikem delu koptskega manihejskega *Psalterja* pa lahko mitske prvine zaznamo zgolj kot neko podlago v besedilu. Isto najbrž velja tudi za nove najdbe iz Kellisa. Zato se več kot na enem mestu zdi, da so manihejci slabo poznali številne bogove in demone in da jih ti tudi niso preveč zanimali. Prav tako kot jih niso preveč zanimala zapletena finese kozmogonije in kozmologije.

Mani in njegovi učenci so učili kozmogonijo, ki je bila nedvomno dualistična: zlo je večna kozmična sila, ne pa posledica padca. Dve sferi ali dve kraljestvi, sfera luči in sfera teme, dobro in zlo, Bog in materija, si med seboj nespravljivo nasprotujeta. Opozoriti pa je treba, da to ni helenistični dualizem duha in materije, ampak dualizem dveh snovi: božanska luč je namreč prav tako vidna, prostorska in merljiva prvina kot zla substanca teme, ki je dejavno načelo poželenja, "misel na smrt". V kraljestvu luči vlada Oče Veličastva in to kraljestvo je pravzaprav njegov podaljšek. Kraljestvo ima štiri božanske attribute (čistost, luč, moč in modrost), Oče pa prebiva v petih inteligenčnih močeh ali udih (razum, um, inteligenca, mišljenje in razumevanje, ki so v bistvu naštetje kot pet prvin: živi zrak, luč, veter, voda in ogenj). Okoli Očeta je dvanajst eonov, ki so enakomerno razporejeni na štiri smeri nebes in razdeljeni na neskončno množico "eonov v eonih". Temu kraljestvu luči pa nasproti stoji območje Kralja Teme, kraljestvo, ki v bistvu pripada zli materiji. Podivjano mu vlada "Princ Teme", ki je proizvod zle materije (in se z njo celo istoveti). Tudi ta temna sfera je sestavljena iz petih območij ali svetov (iz temnega razuma, temnega uma, itd.), ki se prav tako nanašajo na pet temnih prvin, na dim, ogenj, veter, vodo/e in temo. Tu so dejavno navzoči številni demoni; bojujejo se med seboj in drug drugega požirajo. Ker pa je po nesreči prišlo do zamika v tem neurejenem in nesmiselnem gibanju, je Princ Teme (ki je v bistvu kolektivno poosebljenje petih zlih arhontov, ki 'vladajo' petim svetovom teme), potem ko je enkrat dosegel zgornjo mejo svojega ozemlja, za hip videl žarek luči, zahrepenel po njej in zato napadel kraljestvo luči.

V boju, ki je sledil, je Oče Luči porodil Mater Življenja, ki je nato zbudila Prvega Človeka. To je prva vrsta emanacij ali stvarjenj. Mimogrede omenimo, da se glede pojava novih bogov in božanskih moči manihejci strogo izogibajo vsakemu namigovanju na razmnoževanje ali celo zlo spolnost. Raje

govorijo o tem, da je bil nekdo 'poklican' ali 'obujen'. Tako je bil obujen tudi Prvi Človek, 'prvorojeni' Božji Sin, ki se je opremil s petimi močmi luči, ki so običajno poosebljene bodisi kot njegovi 'sinovi' bodisi kot njegove 'roke', in se podal v boj. Toda Prvobitni Človek je bil poražen in njegov petdelni oklep, ki predstavlja Živo Dušo ali Živi Jaz, so požrle moči zla. Ali če se izrazimo z Manijevimi besedami, ki jih navaja Teodor bar Kōnī, nestorijanski škof iz osmega stoletja: "Nato pa je Prvobitni Človek dal samega sebe in svojih pet sinov, da so jih požrlo pet sinov teme, kakor človek, ki v biskvit zameša smrtonosni strup, nato pa ga da svojemu sovražniku." (*Lib. Schol. XI.*)

S tem se je božanska Duša (ki so jo imenovali tudi Živi Jaz, ki visi na Križu Luči in je še posebej na Zahodu poosebljen kot trpeči Jezus, *Jesus patabilis*) pomešala s temnimi prvinami materije in zato potrebuje tudi odrešenje. Prvi Človek, ki je bil premagan, nezavesten leži v globinah. In da bi ga Oče Luči lahko odrešil, obudi drugo vrsto emanacij: novo božansko trojico. Najprej pošlje Ljubljenco Luči; iz njega izide Véliki Graditelj; ta pa ustvari Živega Duha, ki ima tako kot Prvobitni Človek pet sinov: Kralja Lepote, Kralja Časti, Adamanta Luči, Kralja Slave in Atlasa. Živi Duh (imenovan tudi Oče Življenja) pošlje svoj Klic z najnižje meje sveta luči do Prvega Človeka, ki leži v globinah. In zaradi tega Klica se Prvi Človek prebudi iz nezvesti in se odzove z Odgovorom. Nato pa se Živi Duh skupaj s svojimi petimi sinovi in Materjo Življenja spusti k Prvemu Človeku in ga popelje v svet luči. Da bi rešil luč, ki je še vedno ujeta v mešanico božanske Duše in zle materije, pa Živi Duh s pomočjo sinov zgradi deset nebes in osem zemelj. Potrebno je opomniti, da to stvarjenje izvaja bog luči, ne pa hudoben demiurg. Po manihejskem gnosticizmu je torej strukturo sveta zasnovalo božansko. Toda da bi lahko ustvarilo kozmos, je moralo uporabiti gradivo iz mešane snovi (luči in teme). Sonce in luna sta ladji čiste luči, ki sta narejeni iz delčkov luči, na katere tema ni imela popolnoma nobenega učinka. Planeti

in zvezde pa so zli vladarji, kajti ustvarjeni so iz snovi, okužene s temo.

V svetu, ki je bil zgrajen kot lepo urejena ječa za sile teme, pa tudi kot kraj, v katerem je ujeta božanska Duša, se torej lahko začne odrešenje. Toda za to je potrebno še tretje klicanje božanstev. Oče Veličastva obudi Tretjega Glasnika ali Poslanika, ki je določen za oddvajitev in očiščenje luči, ki jo še vedno obvladajo moči teme in je naseljena v njihovih telesih. Tretji Odposlanec in njegov ženski dvojnik, Devica Luči (ki jo predstavljajo tudi kot Dvanajst Deklet, izmed katerih vsaka ustreza enemu nebesnemu znamenju), izkoristita prirojeno poželenje moških in ženskih arhontov, ki so vklenjeni v nebesih, in jih s tem pripravita, da se odpovedo luči, ki so jo požrli in je še vedno v njih. Še posebej je zgoščena v njihovem semenu in njihovih maternicah. 'Greh' moških arhontov se naselijo na zemlji takrat, ko vidijo lepa Dekleta; iz tistega dela njihovega semena, ki pade v vodo, se vzdigne pošast; toda to strašno zver si podredi Adamant Luči. Iz semena, ki pade na suho zemljo, pa požene pet dreves in iz njih izvirajo vse oblike rastlinskega življenja. Ko ženski arhonti, ki so zaradi svoje zle narave zanosili, vidijo golo postavo Tretjega Glasnika, se vznemirijo in njihovi zarodki padejo na zemljo. Toda ne samo, da preživijo svoje prezgodnje rojstvo, požrejo tudi sadove dreves, ki so zrastle iz semena moških arhontov. In ker jih vodi spolno poželenje, se med seboj združijo in rodijo številne vrste živali, ki jih danes poznamo. Luč, ki še ni odrešena, torej pride na zemljo, kjer se razkropi in ujame v rastline, v manjši meri pa tudi v telesa živali.

Ta dobro znana epizoda manihejskega mita, ki jo je François Cumont imenoval "čari arhontov", je ključnega pomena. Po zadnjih raziskavah (npr. Johna C. Reevesa) postaja vedno bolj jasno, da sicer izvira iz različnih zgodnejših tradicij, številne podrobnosti tega raznolikega poročila pa so vzete tudi iz judovskega izročila.⁴

Nadaljnje epizode manihejskega mita pa bomo povzeli čim bolj zgoščeno. Ker hoče

nadaljevati z osvobajanjem luči, Tretji Glasnik obudi Steber Slave (ki ga imenujejo tudi Novi ali Popolni Človek; prim. Ef 4,12–13) in sproži delo 'ladij luči' (t.j. sonca in lune), da bi prenesel luč v Novi Raj, ki ga je zgradil Véliki Graditelj. Toda ta proces prestraši moči teme in te v obupnem prizadevanju, da bi ohranile nekaj ujetih delčkov luči zase, ustvarijo prvi človeški par: Adama in Evo. Človeka so torej napravili demoni. Toda kljub temu je bil ustvarjen po podobi Tretjega Glasnika (in s tem po Božji podobi!), ki so ga demoni videli na višavah. Človek je torej zakoreninjen v dveh svetovih, čeprav se sprva ne zaveda svojega porekla: kajti še vedno nima potrebne *gnosis*. To tudi pojasni, zakaj se mora prizadevanje za odrešitev luči osredotočati na človeka. Prav zato se Jezus Svetleči spusti k Adamu, da bi mu prinesel odrešilno spoznanje. V manihejstvu je razodetje Jezusa Svetlečega Adamu tudi arhetip vsega nadaljnega človekovega odreševanja. Ta postopno doseže svojo osvoboditev. Torej, da bi dosegel odrešenje luči, Jezus obudi Luč Uma ali Nousa (Intelligence); ta Nous pa pokliče Apostola Luči, ki se uteleša v velikih verskih voditeljih svetovne zgodovine, kot so Buda, Zaratustra in Jezus Mesija.

Zadnja stopnja svetovne zgodovine pa se začne z Veliko Vojno med silami dobrega in zlega. Z uveljavljanjem zakonov prave religije se bo namreč luč osvobodila. Ko bo zmagala Cerkev pravičnih, bodo sojene vse duše in takrat se bodo duše izbranih dvignile v nebesa. Nato pa bo svet uničen in očiščen z ognjem, ki bo trajal 1468 let. Vsi ali večina drobcev luči bo rešenih; zla materija v vseh svojih oblikah in s svojimi žrtvami (z obsojenimi) pa bo za vedno ujeta na kepi zemlje ($\beta\omega\lambda\omicron\varsigma$, globus) v ogromni jami, zaprti z velikim kamnom. S tem bo za vso večnost dosežena ločitev luči in teme.

To je izjemno kratek in neizogibno ekлекtičen povzetek zapletenega mita. Najboljši opis manihejske kozmogonije sicer lahko najdemo v knjigi Teodora bar Kōnija *Knjiga sholij* [Knjiga podukov, op. prev.], ki smo

jo že navajali, toda njegov opis se konča s stvarjenjem Adama in Eve. Toda v ohranjenih delih manihejcev, pa tudi v spisih njihovih nasprotnikov, kakršen je bil Avguštin, lahko najdemo tudi številna druga načela njihove kozmologije in kozmogonije. Pri Avguštinu tako naletimo tudi na zelo zanimive odlomke iz Manijevega *Zaklada življenja* v latinskem prevodu (prim. *Contra Felicem* II,5 in *De natura boni* 44; zdi se, da je ta zbirka krožila tudi v Galiji in Španiji).

Ne glede na to, kako zapletene in skrivnostne so postale posamezne različice manihejskega mita, ki so se skozi stoletja širile po različnih deželah, pa so bile njegove bistvene prvine enake od Atlantskega pa do Tihega oceana. Manijev nauk pravi, da obstajata dve načeli (temelja, kraljestvi, sferi ali mesti) in tri 'obdobja': čas pred pomešanjem in bojem, ko sta bili kraljestvi luči in teme še ločeni; čas pomešanja, v katerem se svet nahaja tudi zdaj; in prihodnji čas, ko bosta kraljestvi spet (in takrat tudi dokončno) ločeni. In v bistvu je sporočilo o odrešenju tipično gnostično: *Nous* (nebeško razodetje) rešuje $\psi\chi\eta$ (božansko iskrico luči v človeku) pred $\omicron\lambda\eta$ (zlo materijo).

5. MANIHEJSKA ETIKA IN KULT

Glede na to, kako zapleten je manihejski mit, je težko razumeti, zakaj je bila Manijeva religija tako uspešna. Pravzaprav je imel v podrobnosti izdelan mit zgolj obrobni pomen in je bil včasih prikazan kot precej nepomemben. Tako poslušalce kot izbrance je najbolj zanimal mikrokozmičen pomen makrokozmične drame. In dolgotrajno ujetništvo luči v materiji fizičnega sveta je imelo res pomembne praktične posledice za tiste, ki jih je razsvetlil Nous. Njihova dolžnost pa je bila, da so postali orodje za osvoboditev božanske luči.

Da bi to osvoboditev lahko dosegli, je bilo potrebno tako zavestno prizadevanje posameznika za krepkost, kot tudi izogibanje vsem dejanjem, ki bi lahko škodovali luči ali podaljševali njeno ujetništvo. Manihejski izbranci

so morali zato izpolnjevati "pet zapovedi", ki so bile, na primer, zapisane kot 1. resnicoljubnost, 2. neškodljivost, 3. vzdržnost, 4. čistost jezika in 5. uboštvo. Od Avgušтина, pa tudi iz iranskih in turških virov vemo, da je bila manihejska etika, ki je obvezovala izbranice, v grobem povzeta v 'treh pečatih' (*tria signacula*): pečat ust; pečat rok; in pečat nedrži. Za poslušalce pa je veljalo deset zapovedi, ki sicer niso ohranjene v enotni obliki, so pa obsegale prepoved ubijanja, laganja, krivih obtožb, nečistega življenja, kraj in črne magije.

Iz tega lahko sklepamo, da je bilo katehumenom dovoljeno poročanje in vse normalne vsakodnevne dejavnosti. Njihova glavna obveznost je bila to, čemur se v srednjeperski jeziku reče *ruwānāgān*, 'služenje dušam'. To služenje, ki pomeni skrb za hrano, streho nad glavo in druge potrebe izbranicev, je bilo pogoj za odrešenje poslušalca: rešen in očiščen bo torej po svojih delih. In čeprav je bil lahko v zelo izjemnih primerih katehumen (tako kot izbravec) neposredno odrešen zaradi svojega vedenja, je običajno pot do odrešenja vodila skozi vrsto reinkarnacij v, na primer, bleščeče sadeže in končno v izbranca. V delu *Fragmenta Tabestina*, to so fragmenti latinskega manihejskega besedila, ki so jih našli v današnji Alžiriji, je ključno mesto poslušalca v manihejski Cerkvi razloženo s pomočjo novozavezne pripovedi o Mariji in Marti (Lk 10,38–42): tako kot ti dve sestri tudi izbranci in poslušalci opravljajo nujno potrebno in med seboj dopolnjujoče se delo, s katerim poskušajo doseči osvoboditev luči.

Izbranci so od poslušalcev vsak dan dobivali darove, še posebej sadje in kruh pri "mizi". Ta sveti obrok, ki je bil najbrž edini pravi zakrament v manihejstvu, se je začel z "opravičilom kruhu", ki ga je izrekel izbravec. Še posebej pomembno je bilo vsakoletno praznovanje beme, spomina na Manijevo mučeništvo. Sredi zbranih vernikov so postavili sodni stol (*βήμα, tribunal*, itd.), na katerem je stala Manijeve ikona, da bi tako proslavili njegovo trajno navzočnost v skupnosti izbranicev: in obenem opozorili

na njegovo vlogo Jezusovega zastopnika do poslednje sodbe. Pred praznovanjem beme so imeli enomesečni post. Poleg tega so praznovali še nedeljo (za poslušalce in izbrane) in ponedeljek (za izbrane). Postili so se tudi ob drugih priložnostih in obdobjih, npr. med petimi nočnimi slavji (*pannucismoiv*), od katerih je vsak trajal en dan in eno noč. Obredna molitev pa je imela svoje mesto tako v postnih dneh, kot tudi med vsakodnevnimi dejavnostmi: skupaj s pesmimi, branjem spisov in, na primer, pridigami in poučevanjem. Obredne pozdrave in blagoslove, ki jih je v svoji Cerkvi uvedel že Mani, so uporabljali za ponovni prikaz božanskih arhetipov: 'mir' (prvi pozdrav), rokovanje z desno roko, poljub, 'poklon' (*προσκύνησις*) in polaganje rok (prim. npr. *Keph.* 37–42).

6. MESTO MANIHEJSTVA V ZGODOVINI RELIGIJ

Izvor manihejstva je še vedno odprto vprašanje. Več stoletij smo bili prepričani, da je ta religija krščansko krivoverstvo. Avguštin je Manija imenoval 'Perzijec' in do nedavnega je bilo v običajno, da je zgodovina religij manihejstvo obravnavala predvsem kot del religiozne zgodovine Irana. To stališče so očitno podpirale tudi najdbe prvih izvirnih manihejskih besedil v Turpanu in Dunhuangu. Vseeno pa se je z odkritjem izvirnih manihejskih tekstov v koptščini mnenje o splošnem značaju manihejstva med strokovnjaki spremenilo. Pokazalo se je namreč, da ima manihejstvo močne korenine v gnostičnem krščanstvu. To stališče je močno podpiral tudi *Manijev Kölnski kodeks*. Kot namreč pravi to besedilo, so nekateri izmed judovsko-krščanskih elkazaitov, med katerimi je živel v mladosti, Manija imeli za preroka, drugi pa so celo rekli, da je po njem spregovorila Živa Beseda (prim. *CMC* 86). Z razlogom lahko domnevamo, da je v tem času tudi Mani imel enaka judovsko-krščanska prepričanja in da je verjel, da je on novo učlovečenje pravega preroka.

Po zadnjih raziskavah pa so nekatera druga načela manihejstva na novo pojasnili izven judovskega in judovsko-krščanskega konteksta. Gotovo bi vsakega nepristranskega bralca v CMC prevzele njegove judovske in (judovsko-) krščanske prvine. Vendar pa to še ne pomeni, da iranske in druge religiozne in filozofske sestavine niso vplivale na začetek in razvoj Manijevega religioznega sistema. Iranske in najbrž celo zaratustrske prvine namreč lahko prepoznavamo v njegovem pojmovanju zgodovine kot Treh Časov; v nekaterih potezah njegove mitologije; v pojmihi, kot je Vélíka Vojna': v konceptu Daëna; ali v tem, da najvišjega Boga imenuje τετραπρόσωπος (tisti s štirimi obrazi). Kar se tiče zadnjih dveh konceptov, sicer lahko potegnemo vzporednice tudi s krščanstvom in judovstvom. Toda da bi Manijev koncept Nousa lahko izhajal iz iranskega Vohu manah (kot trdi Geo Widengren), se zdi zaradi številnih vzporednic s helenističnim mišljenjem neverjetno. Iz budizma je Mani morda prevzel idejo radikalne delitve Cerkev na izbrance in poslušalce in nauk o metempsihozi.⁵ Poleg teh možnih 'virov' je nanj brez dvoma velik vpliv imel tudi radikalni gnostik Markion. Prvine, ki so najbolj oblikovale Manijev sistem, še posebej njegovo kozmologijo, pa je morda navdihnil Bardesan. In ker slednjega ne moremo imeti predvsem za gnostika, ampak je še posebej tipičen predstavnik pluralističnega sirskega

krščanstva (tako trdi H. J. W. Drijvers), potem tudi to kaže, da se v nekaterih pogledih Mani naslanja na krščanstvo iz Edese. Toda kljub tem in drugim možnim 'virom' je Manija treba najprej in najbolj vrednotiti kot ustanovitelja neodvisne in edinstvene svetovne religije.

Prevedel: Leon Jagodic

1. Kot je razvidno iz nadaljnje besedila, se mana v gr. zapisuje z dvema n-jema: μάνα. Op. prev.
2. Babilonskih baptistov ne gre zamenjevati pripadniki Baptistične Cerkev, ki pripadajo reformnemu krščanstvu. Babilonski baptisti so nasledniki tistih učencev Janeza Krstnika, ki so zavrnil Jezusovo oznanilo. Prim. Philip Jenkins, *Babylonian Baptists*, spletna stran Patheos, <http://www.patheos.com/blogs/anxiousbench/2014/12/babylonian-baptists/> (pridobljeno 29. novembra 2016). Op. prev.
3. O točnem datumu Manijeve smrti (npr. 14. 2. 276, 28. 2. 276; 26. 2. 277?) še vedno poteka razprava. Vseeno pa ima po zadnjih raziskavah največjo težo datum 26. 2. 277. Gl. npr. A. Böhlig, *Die Gnosis, III, Der Manichäismus*, Zürich-München 1980, 309-310; isti, "Manichäismus," *TRE* 22, Lfrg. 1, 1991, 30, in še posebej W. Sundermann, "Studien zur kirchengeschichtlichen Literatur der iranischen Manichäer, III," *AoF* 14, 1987, 51-53.
4. J.C. Reeves, *Jewish Lore in Manichaean Cosmogony: Studies in the 'Book of Giants' Traditions*, Cincinnati 1992; prim. isti, "An Enochic Motif in Manichaean Tradition," v: A. van Tongerlo in S. Giversen, ur., *Manichaica Selecta*, Lovanii 1991, 295-298. V obeh delih so reference na npr. stališča F. Cumonta (in razprava o njih).
5. Metempsihoza je nauk, ki zagovarja posmrtno selitev duše v drugo (živalsko ali človeško) telo. Še posebej v okviru vzhodnih religijskih tradicij (brahmanizem, budizem) pojav imenujejo tudi reinkarnacija, pojem metempsihoza pa vezan predvsem na antično filozofijo (Ferekid s Siroso, Pitagora, še posebej pa Platon) in se pojavlja tudi v sodobni književnosti (James Joyce, Marcel Proust). Op. prev.